

М. Б. Барбон (Київ)

У Норильському концтаборі

Читаючи опубліковану на сторінках вашого видання статтю В. І. Ульяновського «В. І. Біднов» (1992. — № 10 — 11), натрапив на прізвище професора М. Д. Антоновича (с. 91). Свого часу я мав щастя знати цю непересічну людину і спілкуватися з нею в суворих умовах сталінських таборів. Своїми спогадами про епізоди, пов'язані з цим знайомством, мені й хотілося б поділитися з читачами.

Тішу себе надією, що, можливо, ця моя коротенька оповідь стане в пригоді майбутньому дослідникові життя і діяльності цього вченого чи того історичного періоду, на який вони припали.

У 1951 — 1952 рр. табірна доля закинула мене в Норильський 2-ий політтабір «Каеркан», що знаходився на півдорозі між м. Норильськом і портом Дудінкою. Місцеві чекісти загнали мене сюди, виконуючи «припис», зроблений у моїй особовій справі: «использовать только на тяжелых физ. работах». Тут я опинився в 104 штрафній бригаді разом з кримінальними злочинцями — вбивцями, що потрапили в наш табір за втечу з місць ув'язнення. На новому місці один з моїх друзів — Бедей Василь Іванович (він був родом із Закарпаття, з Тячева) повідомив мені, що в першій колоні шахтарів вугільної шахти № 18 бригадиром сортувальників працює мій земляк з Києва.

Перед сном, коли ще в таборі не зачинили бараків, я розшукав цю людину. Михайло Опанасович Войченко був родом із с. Русанова Броварського району на Київщині. У 1930 р. батьків його розкуркулили й вислали на Урал у м. Серов. Дитинство Михайла пройшло в дитбудинку. Під час війни він перебував на фронті як офіцер Червоної армії, був поранений. Демобілізувавшись, навчався у Львівському університеті. Був звинувачений у тиражуванні в університетській друкарні за завданням ОУН листівок із зверненнями до громадян м. Львова боротися за самостійну Україну й заарештований. З Войченком нас зв'язала любов до поезії і любов до України. Це була начитана, розумна людина з великим життєвим досвідом. Кохаючись у живопису, він всіляко намагався розвинути ці свої здібності: малював табірному начальству їхні портрети, а також репродукції з картин видатних майстрів пензля М. Войченка, зокрема, його слова про те, що людину творить не буття, а вона лишається такою, як є, згадує в «Архіпелазі Гулаг» О. Солженіцин. Завдяки своєму малярству Михайло зміг отримати в таборі посаду бригадира на грохотах шахти № 18, де зеки сортували вугілля.

Познайомившись з Войченком, я часто ходив до нього в барак. Одного разу, полярного зимового вечора, завітавши в секцію, де жила бригада Войченка, я побачив біля Михайлової тумбочки високого кремезного чоловіка із сократівським чолом, стриженою головою з невеликими залисинами, розумними карими очима. Карбованою українською мовою той чоловік розповідав про історію київського Золотоверхого Михайлівського монастиря, зруйнованого більшовиками. Войченко познайомив нас. «Антонович Михайло Дмитрович», — відрекомендувався незнайомець і, лагідно всміхнувшись, потис мені руку. Прізвище це було мені вже знайоме: я чув, що серед в'язнів табору з'явився такий професор.

М. Войченко з великими труднощами вирвав його, як згодом і мене, із штрафної бригади, перевів у свою і тримав біля себе: разом з ним їв і спав, щедро ділився всім, що міг у табірних умовах дістати як бригадир і художник.

Невдовзі з розповідей Михайла Дмитровича я дізнався, що він народився 1910 р. в Києві, на розі вулиць колишньої Кузнечної і Жилианської. До речі, там ще до 1960-х років стояв двоповерховий дерев'яний будинок його діда. Меморіальна дошка, встановлена на ньому, повідомляла, що тут жив відомий український історик В. Б. Антонович, професор Київського університету св. Володимира. Після 1960 р. за вказівкою тодішніх комуністичних властей будинок разом з меморіальною дошкою було знесено, очевидно, щоб він не нагадував людям про цього вченого, який усією душею вболівав за долю України. Михайло Дмитрович говорив мені, що у дворі, поблизу дідівського будинку, стояла ще й велика дерев'яна комора. Однак у 1940 р. я її вже не бачив. Мабуть, вона була знесена раніше.

Михайло починав своє навчання в стінах пільгового пансіону Павла Галагана, про який мені багато розповідав. У 1918 р. восьмирічним хлопчиком він опинився в Італії, куди його батько Дмитро Володимирович Антонович — член Української Центральної Ради, активний діяч національного відродження — змушений був емігрувати разом з родиною. З Італії Антоновичі перебралися до Німеччини. Тут Михайло Дмитрович закінчив географічний та історичний факультети Берлінського університету. Він був одружений на німкені і мав німецьке громадянство. До початку другої світової війни став професором і читав лекції в Берлінському університеті.

В 1940 р. його у чині майора мобілізували до вермахту. В 1942 р., під час німецької окупації Києва, він побував у рідному місті й навідався в дідівське обійстя, звідки довелося тікати в дитинстві. Ходив Михайло Дмитрович і до Андрійської церкви, милувався Дніпром та чернігівськими далями. Його частина воювала на Кубані. Велике враження на Антоновича справили місцеві чорноземи, де, як він говорив, росли будяки завтовшки з людську руку.

Після того як Німеччина капітулювала, Михайло Дмитрович оселився у Франції, в Парижі. Якось увечері, коли він ішов затемненою паризькою вулицею, на нього накинулися невідомі, мабуть, французькі комуністи, наділи йому на голову мішок, укинули в автомашину і відвезли в один з північних портів країни. Вночі Антоновича передали на радянський вантажний пароплав у руки КДБ і доставили в СРСР, де віддали до суду як військового злочинця і запеклого «українського буржуазного націоналіста». Військовий трибунал засудив його на 25 років ув'язнення та 5 років заслання і направив у м. Норильськ.

Михайло Дмитрович Антонович, як і доктор філології, поліглот Олег Олександрович Махонін — син капітана імператорської яхти «Штандарт», мав табірний номер з літерою «О», що означало його належність до колишніх емігрантів. У таборі Михайла Дмитровича називали «бродячою» енциклопедією в галузі гуманітарних знань. Справді, серед інтелігенції і вчених, які опинилися тут, не було більш авторитетної та компетентної людини, як професор Антонович — свідомий і глибоко переконаний патріот, розум і серце якого завжди горіли любов'ю до України.

На перших порах нашого знайомства ми, траплялося, полемізували з приводу толстовського вчення. Я доводив, що людство можна вдосконалити тільки шляхом пізнання кожним себе самого як індивідуума, всіляко відстоював авторитет Л. М. Толстого, завдяки якому в мене ще на університетській лаві виробився скептицизм до марксистсько-ленінських догм. Потрібно, палко говорив я Антоновичу, поширювати серед людей істинну віру. Михайло Дмитрович лагідно дивився на мене своїми карими очима й запитував:

— А в чому ж полягає та істинна віра?

Професора в таборі поважали. Нерідко у вільні від роботи вечори М. Антонович на прохання мешканців бараку розповідав їм про ті чи інші історичні події. Це були справжні імпровізовані лекції. Читаючи їх, Михайло Дмитрович забував про все на світі і, здавалося, повністю переносився в ту епоху, про яку розповідав. Я захоплено дивився на його багатирську постать, на це обличчя мудреця, жадібно вслухався у кожне слово, що злітало з його вуст, облямованих акуратно підстриженими русими вусами. З оповідей уче-

ного перед уявним поглядом вдячних слухачів поставали сторінки історії стародавніх Греції та Риму, слов'янства, Росії і нашої рідної України. З великою майстерністю передавав Михайло Дмитрович деталі різних воєнних походів і баталій, скажімо, під Карфагеном, де відзначився своєю полководницькою майстерністю Гамількар Барка. М. Антонович знаходив у своєму лекторському арсеналі такі поетичні образи, такі художні мазки, що ця битва вривалася в пам'ять слухача на все життя. Натхненним словом, ніби чарівним пензлем митця, він майстерно відтворював такі деталі, як відблиск сонячних променів на срібних підковах ошалілих коней, перекошені злобою обличчя воїнів... Читаючи лекції, професор замружував очі і, мабуть, уявляв себе на кафедрі Берлінського університету, коли був сповнений сил і енергії, а наука становила для нього основний зміст життя.

У бригаді М. Войченка ми з Антоновичем перебували досить довго. Працювали на грохоті, по стрічці якого із шахти № 18 йшло вугілля. Ми відбирали з нього породу і скидали її вниз у бункери. Бувало, стоячи поряд з професором, я спостерігав як Михайло Дмитрович, заплющивши очі, щось шепотів сам до себе. Виявляється, відпрацьовував тексти своїх лекцій і цим жив. І куцого полярного літа, і жорстокої полярної зими стояли ми з Михайлом Дмитровичем над рухомою стрічкою конвейєра з тим клятим вугіллям. Зміна тривала 11 годин. І весь час на ногах.

Галерея була чорна від вугільного порошу, лише вгорі під стелею тьмяно блимали електролампочки. Інколи я читав М. Антоновичу свої вірші і входив у світ поезії так само, як він входив у світ науки.

Зрідка мені з Києва надходили продуктові посилки від батьків, і я ділився отриманим з Михайлом Дмитровичем. Професор скромно відмовлявся брати запропоноване мною. В таборі М. Д. Антонович багато писав. Тематика його праць стосувалася історії України та її мови. Через мене він передавав свої рукописи іншому зеку — волинянину Володимирі Терентійовичу Тимошуку, який працював на будівництві лаборантом, а той ховав їх під підлогою лабораторії. Одного разу, коли чекісти робили обшук ("шмон") у робочій зоні, Володя переховав ці папери під опалубку одного з котлованів, де зводилися стіни нової галереї. Вночі інша бригада залила той котлован бетоном. Я дізнався про це від Володимира Терентійовича лише в 1992 р. Так що рукописи професора М. Антоновича лежать і нині в якійсь із колон шахти № 18 Норильського гірничо-металургійного комбінату, в «Каеркані». В. Т. Тимошук, який один знає про це безпосередньо, мешкає тепер у м. Хмельницькому по вул. Купріна № 40, кв. 2.

У 1953 р. мене забрали на етап у 4-е табірне відділення, а Михайло Дмитрович залишився в бригаді М. Войченка. Однак наступного року бригадира як «українського націоналіста» також перевели з 2-го політтабору і кинули до нас, у штрафний норильський табір «Купець». Коли Михайло Войченко вирушав у дорогу, професор все ще лишався в його колишній бригаді. Але мені відомо, що тоді ж, у 1954 р., М. Д. Антоновича разом з Олександром Федоровичем Чоповським та іншими українськими патріотами було взято на етап і перскинуто з Норильська в колимські табори. За словами О. Чоповського та В. Бедея, на Колімі влітку 1954 р. чекісти посадили М. Антоновича в політйоліатор. Там, у камері, його відвідав полковник КДБ з Москви. Вони вели довгу полеміку. Кажуть, що чекіст щось пропонував професорові, а той уперто відмовлявся від його пропозиції. Коли ж полковник залишив камеру, туди ввійшли надзирателі. Вони накиннулися на Антоновича, повалили його і дали в руку кілька уколів, від яких у Михайла Дмитровича відібрало пам'ять. Мабуть, тільки завдяки силі свого організму він тоді не помер на місці.

Потім М. Антоновича вивели з іоліатора, посадили на вантажівку і разом з іншими відібраними зеками та солдатами конвою кудись повезли. Автомашина та потрапила в аварію, в якій загинув і конвой, і політзеки, а з ними й професор Михайло Дмитрович Антонович. Так трагічно закінчилося життя онука видатного українського історика.